

demonstrated by a specific form of a language in comparison with an abstract standard, a variant is a specific value of a variable”.

Conclusion. As can be seen from the above material, both in domestic and foreign linguistics, the concept of variability of linguistic units is interpreted from different angles of view, therefore it is necessary to determine what variability is, as this concept is defined in various dictionaries of linguistic terms and in the works of linguists belonging to different schools of linguistics.

Each unit of language belonging to any level of the language system can change depending on the specific environment. This ability of a linguistic unit became the basis for understanding the concept of variability or variance. The variability of linguistic units is their ability to modify depending on the context.

Summing up, it should be said that we find the most acceptable reasoning of O.S. Akhmanova and D.A. Shakhbagova, who distinguish the terms “variability”, “variation” and “variance” and accept the definitions of this terminology, which is proposed in L.A. Verbitskaya’s monograph “Variability is a property of a language or its levels in general, the ability to vary normative funds. Variation – the interchangeability of options within a synchronous approach and within the framework of literature, normativity; functioning of normative options in speech activity. Variation is a juxtaposition of options (both in synchronicity and in diachrony), the use of which is noted in speech (literary – non – literary; old – new, correct – incorrect) [8, 19].

References:

- 1 Солнцев В.М. Вариативность. Современный русский язык: система основных понятий: учеб. пособие / Л.Б. Селезневой. Ч. 1. Понятия общие. Фонетика. Лексикология. Словообразование / Л.Б. Селезнева, Т.А. Пережегина, М.Ф. Шацкая. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. – С. 832. – кітап
- 2 Девкин В.Д. Предисловие: Парадигматические характеристики лексики // Парадигматические характеристики лексики: Межвузов. сбор. науч. труд. – М., 1988. – С. 30-68 – ғылыми материалдар жинағы
- 3 Виноградов, В.В. История слов. – М.: Толк, 1994. – 1138 с. – кітап
- 4 Заботкина В.И. Слово и смысл. – М.: РГГУ, 2012. – 428 с. – кітап
- 5 Кобенко Ю.В. (2005) Явление билингвальной вариативности в процессе заимствования лексических единиц: на материале современного немецкого языка. Томский государственный университет, Томск, Россия. – диссертация.
- 6 Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка. – М., 1992. – 243 с. – кітап
- 7 Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с. – кітап
- 8 Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия. – Л., 1976. – 123 с. – кітап

References:

1. Solnsev V.M. Variativnost. Sovremennyi ruski iazyk: sistema osnovnyh ponäti: ucheb. posobie / L.B. Seleznevoi. Ch. 1. Ponätia obşie. Fonetika. Leksikologia. Slovoobrazovanie / L.B. Selezneva, T.A. Perejegina, M.F. Şaskaia. – Volgograd: İzd-vo VolGU, 1999. – S. 832. – kitap
2. Devkin V.D. Predislovie: Paradigmaticheskie harakteristiki leksiki // Paradigmaticheskie harakteristiki leksiki: Mejevuzov. sbor. nauch. trud. – M., 1988. – S. 30-68 – ғылыми материалдар жинағы
3. Vinogradov, V.V. İstoria slov. – M.: Tolk, 1994. – 1138 s. – kitap
4. Zabotkina V.İ. Slovo i smysl. – M.: RGGU, 2012. – 428 s. – kitap
5. Kobenko İu.V. (2005) İavlenie bilingvälnoi variativnosti v prosese zaimstvovania leksicheskikh edinis: na materiale sovremennogo nemeskogo iazyka. Tomski gosudarstvennyi universitet, Tomsk, Rosia. – disertasia.
6. Şahbagova D.A. Foneticheskaia sistema angliskogo iazyka. – M., 1992. – 243 s. – kitap
7. Gak V. G. İazykovye preobrazovania. – M.: Şkola «İazyki ruskoï kültury», 1998. – 768 s. – kitap
8. Verbiskaia L.A. Ruskaia orfoepia. – L., 1976. – 123 s. – kitap

МРНТИ 801.11-003

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.37>

Садуақас Н.А.,¹ Миrows М.О.²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

²С.Бәйішев университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШІРУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілінің әліпбиінлатын графикасына көшіру мақсатында атқарылып жатқан жұмыстар туралы баяндалған. Түркі халықтары қолданған жазулардың тарихы және қазіргі қазақ жазуының даму кезеңдері туралы

талдау жасалған. Латын графикасын қолдану арқылы қазақ тілі мен оның жазуы әлемдік стандарттарға сай болатыны, мемлекеттік тілдің мәртебесі артып, қолданыс аясы кеңейе түсетіні, қазақ тілінің орфоэпиясы да сингармонизм заңдарына сәйкес болатыны айтылып, әліпбидегі латын әріптері мен қазақ тіліндегі дыбыстарға лингвистикалық сипаттама берілген. Қазақ тілін латын графикасына көшіру өркениетті елдердің қатарына кірудің жана векторы, қазақ тілінде дыбыстық жүйелерді анықтау және қазақ тілінің жазуынан артық сөздерді қысқарту. Мақалада қазақ жазуының қалыптасу тарихы және сол тұстағы тілдік жағдайға талдау жасалған. Латын әліпбиіне көшу қазақ халқының рухын дамытуға, оның өркендеуіне және болашақта біздің еліміздің жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: әліпби, қазақ тілі, дыбыс, әріп, графика, тілдік жағдаят, латын әліпбиі, жазу, орфоэпия, үндесім, түркі тілдері, языки, орфография мәселелері

Saduakas N., ¹ Mirov M. ²

*¹Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan*

*²S. Baisheva University,
Aktobe, Kazakhstan*

ON COPYING THE KAZAKH ALPHABET IN LATIN GRAPHICS

Abstract

The article tells about the work that is being done to translate the Kazakh alphabet into Latin graphics. The research of the history of writing applied to the Turkic people and Modern Kazakh writing in the stages. Using the Latin graphics, the Kazakh language and its writing correspond to world standards, the status of the state language increases, the scope of its usage expanded, the orphanage of the Kazakh language is in line with the laws of synar monism, describing the Latin alphabet and the sounds in the Kazakh language. The transition to Latin alphabet, denotes a new vector of entry into the ranks of civilized countries, identification of sound systems in the Kazakh language and the reduction of unnecessary words from the spelling in Kazakh language. The article explains the history of the formation of Kazakh writing and analyzes the linguistic situation of that period. The transition to Latin alphabet promotes the development of the spirit of Kazakh people, its prosperity and the comprehensive future development of our country.

Keywords: alphabet, Kazakh language, sound, a letter, graphics, linguistic situation, Latin scripts, writing, orphoepic, synarmonism, turkic languages, issues of the orthography

Садуакас Н.А., ¹ Миров М.О. ²

*¹Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан*

*²Университет С. Башиева,
Актобе, Казахстан*

О КОПИРОВАНИИ КАЗАХСКОГО АЛФАВИТА В ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация

В статье рассказывается о проделанной работе по переводу казахского языка на латинский алфавит. Рассмотрены история изучения и основные этапы развития письменности тюркских народов и современного казахского письма. На основе латинской графики казахский язык и его письмо будут соответствовать мировым стандартам, расширится статус государственного языка, расширится его применение, а орфоэпия казахского языка соответствует закону сингармонизма. Переход к латинскому алфавиту обозначает новый вектор вступления в ряды цивилизованных стран, идентификацию звуковых систем на казахском языке и сокращение излишних слов из прописания казахского языка. В статье разъясняется история формирования казахской письменности и анализируется языковая ситуация того периода. Переход на латинский алфавит способствует развитию духовности казахского народа, его процветанию и всестороннему развитию нашей страны в будущем.

Ключевые слова: алфавит, казахский язык, звук, буквы, графика, языковая ситуация, латинский алфавит, письмо, орфоэпия, синхронность, тюркские языки, проблемы орфографии

Кіріспе. Қазақ әліпбиі мен жазуын латын графикасына көшіру-бұл қазақ тілін жаңғырту, мемлекеттік тілді әлемдік стандартқа сай келтіру деп түсінеміз. Қазіргі таңда мемлекеттік тілге деген сұраныс артып, тіліміз керегесін кеңге жайып, егеменді елімізбен қатар дамып келеді. Қазақстан сияқты бүкіл әлемге танылған елдің мемлекеттік тілінің жазуы да заман талабына сай мінсіз болып келуін күнделікті өмірдің өзі де талап етіп отырғаны баршаға аян. Сондықтан латыннегізді қазақ тілі әліпбиіне алынатын әріптердің тіліміздегі дыбысқа сай келуіне және туысқан түркі халықтарына ортақ әріптерді алуға, жазу емлесі тіліміздің үндесіміне сай жасалуына ерекше мән беріліп отыр.

Тіліміздегі төл дыбыстардың «бір әріп-бір дыбыс» ұстанымға сай жасалып, тіліміздегі үндестік заңы үстем болуын да назарға алынып отыр. Адам - өз ойының иесі, өз сөзінің қожасы болса, тілдің иесі де, қожасы да - халық, сондықтан тіл - ұлттық таным мен мәдениеттің айнасы. Тіл - халықтың құнды мұрасы, мемлекеттің тірегі. Қандай ел болса да өз халқының тіліне үнемі назар аударып отыруы заңдылық болып табылады. Латын әріптері өркениеттің жазуы ретінде өмірдің өзі талап еткен басты қажеттіліктердің бірі ретінде күнделікті қоғамдық өмірімізге дендеп ене бастады. Жаңа технологияларды меңгеру, интернет жүйесі, компьютер саласы, ағылшын тілін меңгеру, медициналық білім алу, тағы басқа да жағдайларда латын әліпбиінің қажеттілігі сезіліп отырды. Сонымен қатар түркі халықтармен ортақ жазуда болу қажеттілігі, қазақ тілінің қолданысын кеңейте түсу ісінде де латын графикасының мүмкіндігі көп екендігі сезілді. Сондықтан қазақ тілінің әліпбиі мен жазуын латын графикасына көшіру туралы мәселе ел егемендік алған кезеңнен бастап ғылыми ортада қозғала бастаған еді. Еліміздің экономикалық жағдайы жақсарып, кемеліне келген тұсында латынға қатысты мәселені 2017 жылдың 12 сәуірінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» туралы жарияланған мақаласында қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастау керектігін елдің алдына міндет етіп қойған еді. Елбасы өз мақаласында: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты», - деп, латынға көшудің маңыздылығына көңіл аударған болатын [1.2]. Қазақ жазуын латын қарпіне көшіру туралы Елбасының рухани жаңғыру бағытында баяндаған бағдарламалық мақаласындағы терең мәнді ұстанымдарын халықтың ықыласына ие болып, қолдау тауып отырған мәңгі елдің болашағына, мемлекеттік тілдің келешегіне жасалған игі істердің, маңызды тарихи оқиғалардың бірі деп бағаланды. Сондықтан қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру арқылы қазақ тілінің жазуы мен әліпбиін тіліміздің дыбыстық жүйесіне сай келтіріп, тіліміздегі басы артық кірме сөздерден арылып, мемлекеттік тілдің мәртебесі әлемдік стандартқа сай келуіне мүмкіндік жасап, өркениетті елдердің қатарына қосылудағы ана тіліміздің болашағын ойлап, оның қолданыс аясын одан ары кеңейте түсуге мүмкіндік жасау деп есептейміз. деп түсіну керек», - деген еді [2]. Қазіргі кезде біздің мемлекетіміз халқымыздың қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білуіне қамқорлық жасап, арнайы бағдарлама бойынша келешек ұрпақтың үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын) еркін игеруіне барлық жағдай жасап жатыр. Сондықтан латын әліпбиіне көшу ісі де мемлекеттік тілді дамытуға жасалып жатқан кезекті үлкен шаралардың бірі болып табылады.

Әдістеме. Жазу мәселесіне қатысты өткен тарихты еске түсірер болсақ, бұдан бір ғасыр бұрын қазақтың жазуында Ахмет Байтұрсыновтың араб әріптерін тіліміздің табиғатына лайықтап жасаған төте жазуы қолданылған болса, Баку қаласында 1926 жылғы 26 ақпан - 5 наурыз аралығында өткен І-бүкілодақтық түркітанушылар құрылтайы бүкіл түркі халықтары өз жазуларын латынға көшіруіне себеп болған еді. Түркітанушылардың осы бас қосуында араб жазуына қарағанда латын әріптерінің қолданысқа мүмкіндігі мен артықшылығын жақтаушылар көп болып, елдің бәрі латын жазуын қолдаған болатын. Түркі халықтарының басын қосқан осы съезден соң қазіргі Түркия Республикасының негізін қалаушы президенті Мұстафа Кемал: «Біз түркі халықтарынан бөлектенбейміз. Бізге бірге болу керек. Тіл мен жазу – түркілердің ортақ байлығы. Ортақ жазуға көшу арқылы біз ортақ мәдениет қалыптастырамыз» - деп мәлімдейді. Содан кейін Түркияның Министрлер кеңесі 1928 жылдың 28 маусымында «Алфавит жөніндегі комиссия» құрып, ол 8 және 12 шілдедегі өзінің отырысында латын графикасына негізделген жаңа түрік әліпбиін қабылдады [3]. Латын жазуының болашағын ерте сезген Мұстафа Кемал Ататүрік 1928 жылдың 1 қарашасында «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» Заң шығарып, 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелердің латын әліпбиін қолдануын қамтамасыз етеді. Сөйтіп «Әріп революциясы» деп аталып кеткен қазіргі түрік жазуын латын графикасына көшіру науқанында Мұстафа Кемал Ататүріктің бастауымен алғашқы болып түрік халықтары латын әліпбиіне көшкен еді. Көреген басшы ғасырлар бойы қолданып келген араб жазуын ауыстырып, түрік халқының өз еркімен латын әліпшесіне көшуін жүзеге асырды. Латынға көшу себебі туралы елбасы Мұстафа Кемал Ататүрік: «Біз латын әліпшесін КСРО-дағы қалың түрік туыстарымыздан қол үзіп, көз жазып қалмау үшін қабылдағанбыз» деп түсіндірген екен [4.426]. Ал Кеңес билігіндегі елде 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумының «Біртұтас түрік алфавитін» енгізу туралы қаулысы қабылданып, түркі халықтарының жазуын бірінен соң бірін латын әліпбиіне көшіре бастады.

Нәтиже мен талқы. Кеңес еліндегі түрік халықтарының арасында алғашқы болып оқымысты С. Ағамалы-Оғлы құрастырған латын негізді әзербайжан әліпбиі көшіріліп, 1924 жылы 27 маусымда жаңа әліпбиі мемлекеттік мәртебеге ие болады. Ал қазақ білімпаздарының 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Қазақ АКСР-нің Ағарту халық комиссариаты Орынбор қаласында қазақтың Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Дулатов, Н. Төрқұлов, Е. Омаров, М. Жолдыбаев, М. Мұрзин, А. Кенжин, М. Саматов, Н. Залиев сияқты сол тұстағы белгілі адамдары қатысуымен өткізген І съезінде А. Байтұрсыновтың «Төте жазу әліпшесі» қазақтың оқыған зиялылары тарапынан кең қолдау тауып, араб әріптерінің қазақ тіліне лайықтанған әліпби үлгісі мен емлесі ресми түрде қабылданғанмен де, кейіннен жоғары жақтың шешімімен және Нәзір Төрқұлов, Мұхтар Мұрзин, Телжан Шонанов сияқты қазақ оқығандарының бір тобының қолдауымен латын әліпбиі мәселесі көбірек қозғала бастайды. Қазақ жазуының алғашқы латын графикасына негізделген әліпбиінің жобасы сол кезде Шығыс халықтарының Орталық баспасы басқармасының төрағасы болып қызмет еткен, елге танылған, білімді азамат Нәзір Төрқұловтың Мәскеу қаласында 1924 жылы шыққан «Жаңа әліпби туралы» деген кітабында жарияланды. Қазақ жазуы 1929 жылы жарияланған «Жаңа алфавит туралы қаулы» бойынша «төте жазу» деп атаып кеткен араб әліпбиінен латын графикасына көшірілген болатын. Осы латын графикасындағы қазақ әліпбиінің алғашқы нұсқасында 9 дауысты, 2

жарты дауысты, 18 дауыссыз дыбысты таңбалайтын 29 әріп болды: 1.А <а>, 2.ә <ә>, 3. ь <ы>, 4.о <о>, 5.и <ү>, 6. е <е>, 7.і <і>, 8.ө <ө>, 9.у <ү>, 10.р <р>, 11. т <т>, 12.б <б>, 13.д <д>, 14. г <г>, 15. ґ <ғ>, 16.з <з>, 17. ҕ <ж>, 18.һ <һ>, 19.м <м>, 20.н <н>, 21.ң <ң>, 22.в <у>, 23. к <к>, 24.қ <қ>, 25.с <с>, 26.с <ш>, 27. л <л>, 28. г <р>, 29. <й> [5.131]. Сол кезде Кеңес билігіндегі, өз еркі жоқ түрік халықтары жоғары жақтың шешімі бойынша он-он бес жылдың ішінде араб, латын, кирилл әліпшелерінің бірінен-біріне өтіп, үш түрлі әліпби ауыстыруына тура келген еді.

Бұрынғы Кеңес билігінде болған елдер өздерінің тәуелсіздігін алған кезде түркі халықтары ұлттық тілдерінің мемлекеттік мәртебесін күшейтіп, өз әліпбиі мен жазуын жетілдіріп, дамытуды қолға алды. Алғашқы болып, 1991 жылы 25 желтоқсанда сол кездегі Әзербайжан Республикасының Президенті А.Мугалибов «Латын графикасы негізіндегі әзербайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» заң шығарып, мамандарға 1940 жылға дейін елде қолданылған латын графикалы әзербайжан әліпбиін жетілдіріу туралы тапсырмалар берді. Сөйтіп әзербайжан халқы бұрынғысын жетілдіріп, түрік әліпбиіне жақындатып өздерінің латын негізді әліпбиін қабылдады. Ал 2001 жылдың жазында Әзербайжан латын жазуына толықтай көшкендігін жария етті [6]. Әзербайжан тілінде «Ә» дыбысы өте жиі кездеседі. Сондықтан әзербайжан тілі үшін өзіндік ерекшелігін танытатын, дыбыстық жүйесін дәл айқындауда маңызды болғандықтан әліпби құрамына «Ә» таңбасын арнайы бұрынғысынша енгізген (пәпә – апа, мәпім – менің, әл – қол, т.б.); Әзербайжан ғалымдарының айтуынша, олардың латын графикасына негізделген емлесінде ең көп өзгеріс жасалғаны кірме сөздердің жазылуы болған. Әзербайжан тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес, ұлттық әуезбен жазылуына ерекше мән берілген (артек (аптека), valyuta (валюта), vağzal (вокзал), kompüter (компьютер), musiqi (музыка), mağaza (магазин), folklor (фольклор), fakültə (факультет), paraşüt (парашют), süjet (сюжет), т.б.); Латын негізді әзербайжан әліпбиінде 32 әріп пен бір дәйекші болды. Латын графикалы әзербайжан әліпбиінде «Ә» дыбысының әрпі кирилл таңбасымен берілген. Қазақ тілінде «у», «ң» дыбыстары бар болса, әзербайжан, түрік тілінде бұл дыбыстар жоқ. Ал «ә», «к» дыбыстары қазақ, әзербайжан тілінде бар болса, түрік тілінде бұл дыбыстар жоқ. Осындай ерекшелігіне байланысты қазіргі латын негізді түрік әліпбиінде 29 әріп, әзербайжан әліпбиінде 32 әріп, қазақ әліпбиінде 34 әріп бар. Әзербайжанның «Тіл туралы» заңында мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару органдары өткізетін барлық ресми рәсімдер мен іс-шаралар мемлекеттік тілде өткізіледі деген бабы бар. Бұл заң арқылы мемлекеттік тілге ерекше күш беріп, қолдау жасаған болып табылады.

Латын әліпбиіне алдымен көшкеннен кейін Әзербайжан, Түркіменстан, Өзбекстан елдері өздерінің әліпбилеріне кейіннен кейбір өзгерістер енгізді. Түбі бір түркі халықтарының тілі ұқсас болумен қатар, олардың өзіндік ерекшеліктері де бар. Олардың ортақ түркі әліпбиін пайдалана отырып, осы ерекшеліктерін де сақтауы дұрыс болады. Сондықтан олардың әліпбиі шама келгенше бір-бірінен көп алшақ кетпеуі үшін ортақ түркі әліпбиімен қатар әліпби жасау барысында ортақ ғылыми ұстанымдары болып, мысалы, жіңішке дауысты дыбыстарды, мұрын жолды дауыссыз дыбыстарды, ызың, қатаң дыбыстарды танытатын қосымша белгілерді пайдалануда ортақ пікір болғаны жөн деп білеміз. Сонда әліпбиде умлаут, бревис, тильда, макрон, седиль сияқты диакритикалар да ортақ ұстаныммен қолданылатын болады.

Түркі халықтарының жазуын жақындату мақсатында 1991 жылғы қазанның 18-20 күндері Стамбұлдағы Мармара Университеті жанындағы Түркітану институты ұйымдастырған «Қазіргі түркі әліпбиі» атты симпозиумында Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түркіменстан елдерінің тілші ғалымдарының қатысуымен Түркияның 29 таңбадан тұратын әліпбиіне өзге түркі халықтарының тілдеріндегі дыбыстары үшін қосымша бес қаріп енгізу арқылы 34 таңбалық (a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, i, ı, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z, ä, x, q, ñ, w) Түркі ортақ латын әліпбиі жасалды [7]. Бұдан кейін 1992 жылы, 29 қыркүйек-2 қазанда Бішкекте өткен Түрік Республикалары мен Түрік мемлекеттік құрылымдары Білім Министрлігі өкілдерінің 2-Халықаралық конференциясы, 1993 жылы, 8-10 наурызда бес тәуелсіз Түрік Республикасы қатысқан және Түрік іскер топтары мен Даму агенттігі (ТИКА) ұйымдастырған Анкарадағы «Әліпби мен емле мәселесі» атты Халықаралық конференция, 1993 жылы, 21-23 наурызда Анталияда өткен «Түрік мемлекеттерінің достық, бауырластық және ынтымақтастығы құрылтайы» атты ірі жиында тағы да талқыланып, 34 әріпті әліпбиге өту қажеттілігі жайында шешім қабылданған еді [7].

Қазақтың белгілі ғалымы, академик Ә.Т.Қайдардың айтуынша, 1993 жылғы наурыздың 8-10 аралығында Түркия мемлекетінің Сыртқы істер министрлігі ұйытқы болып, ең ірі алты түркі мемлекетінің (Түркия, Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Әзербайжан және Түрікменстан) басын қосқан Анкарадағы әйгілі конференцияда ғылыми негізде жасалған 34 әріптен тұратын латын әліпбиінің үлгісі қабылданып, «осы әліпби түркі халықтарының бәріне ортақ, оны әр ұлт өзінің тілдік ерекшеліктеріне орай қажетінше өзгерте алады» деген келісімге келген еді [4.438]. Конференцияда қабылданған қазіргі заман талабына сай түзілген латын негізді 34 әріптен тұратын ортақ түрік әліпбесі: Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Hh, Xx, Ii, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Ww, Yy, Zz [4.426]. Осы Анкарада өткен ғылыми конференцияға қазақ делегациясын бастап барып, барша түркі халықтарына ортақ етіп жасалған латын әліпбиінің жобасына Қазақстан атынан қол қойған академик Ә.Т.Қайдар барлық түркі жұртына ортақ 34 әріптен тұратын латын әліпбиінің сол үлгі жобасын «Кемел елге кемел әліпби керек» деген тақырыппен «Ана тілі» газетіне жариялаған болатын [4.438]. Одан кейін көп ұзамай, осы ғылыми негіздерге сүйене отырып, әрі түркі халықтарына ортақ келісілген латын әліпбиінің жобасын басшылыққа алып, кирилл жазуынан қазақ әліпбиін латынға көшіру мәселесін алғаш көтерген, қазақ әліпбиінің үлгісін жасап, ғылыми ортаға ұсынған академик Ә.Т.Қайдар болатын [4.440].

Осы кезге дейін қазақ жұртшылығы латын графикасымен жасалған әліпбидің диграф, апостроф, ақутта әріпүсті бір ноқат алынған түрлерімен танысып, әліпбидің осы үш түрлі нұсқасын талқылауға қатысқан болатын. Апостроф пен қосар таңбалар сөз түркын ұзартып, оқу мен жазуға икемді болмады. Ғылыми қауым өкілдері әліпби

жасаушылардың қазақ тілі дыбыстарының ерекшелігін барынша ескеріп, мүмкіндігінше «бір әріп – бір дыбыс» ұстанымын сақтауға назар аударуын қалаған еді. Қазақ әліпбиі мен жазуын латын графикасына көшіру барысында зерттеу жүргізушілердің бірі тіліміздің өзіндік ерекшеліктеріне, үндестік заңын сақтауға жете назар аударуды атап көрсетсе, ал кейбірі тілдің үндестік заңынынан бұрын жазудағы әріптің үнемді жұмсалуды, орыс, ағылшын сөздеріне икемді болуы маңызды деп есептеп, латынмен жазу барысында орфоэпия мен орфография арасын ажырата қарап, сөзді жазылым талабына қарай нақтылап, ал айтылымын сөйлеу барысында ескеретінімізді алға тартады. Сондықтан «к-г» дыбыстарының қыркүйек, көкөніс, шекара сөздерінде қатаң түрде жазылып, ал ұяң түрдегі нұсқасы айтылым кезінде ескерілетіні заңдастырылып жатыр. Қазіргі кирилл негізді әліпбиіміздегі 42 әріптің ішінде орыс тілінің он үш әріпі (в, ё, и, ц, ч, ш, ф, х, ь, ы, э, ю, я) және арабтың «һ» әріпі бар, сондықтан қазақтың төл сөзінде жоқ әріптер өз тіліміздің заңдылығын бұзып, көп сөздерді орыс тілінің емле-ережелеріне бағынып жазып, өзге тіл заңдылығы бойынша айтуға итермеледі, яғни қазақ әліпбиі деген аты ғана, біздің әліпбиімізді қазақ-орыс әліпбиі деп атауға болады екен [8.6]. Бұл өз кезегінде тілді шұбарлап, қазақ тілінің өзіндік әуенін жоғалтуға жол берді. Ал осы әріптердің бәрін тастап кетуге тәуекел ете алмай, латын графикасындағы жаңа әліпбиімізге өзге тілдегі әріптердің қайтадан жартысын (в, и, ч, ф, х, һ) алып отырмыз. Қазақ тілінің төл сөздері құрамында 9 дауысты, 19 дауыссыз дыбыс бар. Бұған қоса қазіргі кирилл негізді қазақ әліпбиінде орыс тіліндегі дыбыстардың таңбаларын қосқанда барлығы 42 әріп бар. Сонда төл сөзімізде барлығы 28 дыбыс болса, әліпбиде 42 әріп болуы тілдің табиғи дыбысталымына, сонымен қатар төл сөздері құрамында өзге сөздердің де көбіне түсуіне жол береді. Негізінен әліпбиде тілдің фонема құрамынан артық әріптің болуы дұрыс емес, керісінше, фонема құрамы әріппен тепе-тең, немесе әріптен көбірек болғаны тиімді екен. Сондықтан қазіргі латын негізді қазақ әліпбиіндегі әріптер 32-34 әріпке дейін қысқартылды. Әліпби түзуде Ахмет Байтұрсынұлының «бір таңба-бір дыбыс» деген ұстанымына сүйенуіміз керек.

Қазіргі кезде қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия жасаған әліпбидің умлаут және акут арқылы жасалған кезекті жаңа нұсқасын талқылап, пікір айтып жатырмыз. Әліпбидің бұл екі нұсқасы да ұқсас, екеуінде де 31 таңба бар, айырмасы біреуі – акут, екіншісі умлаут арқылы берілген. Жіңішке «ә», «ө», «ү» дауыстылары умлаут арқылы (Ää, Öö, Üü), ал «ғ» дауыссыз дыбысы бревис диакритикасымен (Ġ) таңбаланған. Сонымен қатар, «ң» дыбысы акут арқылы - «Ŋ», ал умлаут нұсқасында «Ŋ» таңбасымен берілген. Бұдан бұрынғы нұсқалардан тағы бір өзгешелігі «İ» әріпмен «й, и» дыбыстары, «I» әріпмен «і» дыбысы таңбаланған. Ал «у» дыбысы «U» таңбасымен, «ұ», «ү» дыбыстары әріпүсті диакритикасы бар «Ü, Û» таңбасымен, «ш» дыбысын әріпасты диакритикасы бар «Ş» седиль таңбасымен беру ұсынылған. Бұл нұсқада «Ш» дыбысының мәтін ішіндегі жиілігі жоғары, оны екі таңбамен беру мәтінді жасанды ұзартатыны, оны таңбалауға алынған (sh) қосар әріп екі түрлі оқылып, шатасу тудыратыны ескерілген. Сондықтан «ш» дыбысының бір седиль таңбасымен (ş) берілуі қазақ тіліндегі «бір дыбыс – бір таңба» принципі сақтауға да мүмкіндік береді. «Ч» дыбысы қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді, осы дыбыспен айтылатын шеттілдік сөздердің саны да өте аз және қолданылу жиілігі төмен деп, «ч» таңбасын әліпбиден алып тастау ұсынылған [8.7]. Әліпбиде «ш» дыбысының «Ş» әріпмен берілуі қазақ-түрік әліпбиінің жақындаса түсуіне де пайдасы бар дұрыс шешім деп есептейміз. Бірақ «й, и» дыбыстарын «İ» әріпмен, «і» дыбысын «I» әріпмен, «ы» дыбысын «Y y» әріпмен белгіленген. Бұл дыбыстардың таңбалануы түрік әліпбиінен өзгеше болып кеткеніне тағы да әртүрлі пікір айтылып отыр. Әліпбиде ый/йй қосар дыбыстары және орыс тіліндегі «и» дауыстысы үнемдеу әдісімен бір «İ» әріпмен берілген. Латын қарпі - қазақ жазуының жаңғыруының негізі, сондықтан ұлттық әліпбиіміз бен жазу емлемізді ана тіліміздің табиғи дыбысталымына сай құрастырып, осы әліпби арқылы туысқан түрік халықтарымен жазуымызды да жақындата түсуіміз керек.

Қазақстанда латын әліпбиі туралы алғаш сөз қозғалғаннан бері ғылыми ортада латын әліпбиінің мүмкіндіктері мен оны қазақ әліпбиіне көшіру мәселесі жөнінде түрлі дәрежедегі жиындар болып, көптеген ғылыми зерттеу мақалалар да, түрлі авторлардың құрастырған әліпбилері де жарияланып, ғылыми ортада талқыланып келеді. «Қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деп Елбасы атап көрсеткендей, қазақ жазуын латын әріптеріне көшірудің басты мақсаты - бұл мемлекеттік тіл дәрежесіндегі қазақ тілін дамыту үшін жасалып жатқан шаралардың бірі. Қазіргі орфографиямызды жетілдіру, сөзіміздің қазақ тілінің табиғи үндесіміне сай жазылуын қамтамасыз ету болып табылады. Заман ағымына сай тіл де үнемі дамып, сөздік құрамы толығырақ түседі. Күнделікті өмірде танылған барлық заттар мен құбылыстар сол тілде сөз арқылы қолданыс табады. Егер осы сөздер өз ана тілінде, немесе ана тілдің заңдылығына бейімделіп қолданылмаса, онда кез-келген тілдің сөздік қоры жұтаң тартып, ол тілдің табиғи заңдылықтары бұзыла бастайды. Барлық уақытта да тілдің өзіндік заңдылықтарын ескеріп, үнемі жетілдіріліп отыруы керек. Қазіргі жазуымызда басшылыққа алатын негізгі емле ережелеріміз 1983 жылы қабылданды, одан бері тілімізге енген сөздер де көбейді. Сондықтан латын негізді жаңа әліпбиде сөзіміздің қазақ тілінің басты заңдылығы-үндестік заңына сай жазылуына назар аударылуы керек деп есептейміз. Сонымен бірге, басқа тілден сөз алмаған таза тіл жоқ, барлығында да өзге сөздер бар, бірақ өзге сөздерді өз сөздеріндей өзгеріске түсірген. Сондықтан қазақ тіліндегі кірме сөздер де тіліміздің заңдылықтарын бұзбай, қазақ тілінің заңдылығына бағынып енуі тиіс. Осы орайда, жаңа емле ережелері жан-жақты зерделеніп, тіліміздің табиғатына сай жүйелі құрастырылып жатқанын да жауапты мамандар атап көрсетіп отыр. Әліпбиден басы артық әріптердің шығарылып тасталғаны да тіліміздің төл заңдылықтарына сай айтып-жазуды қалыптастыру мақсатынан туындаған іс болып табылады.

Қорытынды. Қазіргі кезде қазақ әліпбиі мен жазуын латын графикасына көшіру мәселесі жөнінде пікір айтып, осы бағытта зерттеу жүргізушілердің бірі тіліміздің өзіндік ерекшеліктеріне жете назар аударып, үндестік заңын сақтауды басты талап деп есептесе, енді бірі үндестік заңын сақтаудан бұрын жазудағы әріптің үнемді жұмсалуды, орыс, ағылшын сөздеріне икемді болуы, орфоэпия мен орфография арасын ажырата қарау дегенге баса назар

аударып, қазақ тіліндегі жазу заңдылығында төл сөздерді жазу және шетел сөздерін жазу емлесі деп екі түрлі ұстанымдарды алға тартып келеді. Мұндай жағдайда емледегі қазақ тілінің табиғаты, оның басты ерекшеліктері басты назарда болғанмен, өзге тіл сөздерін жазуға байланысты кейбір қиындықтарынан әлі де арыла алмай тұрған сияқты болады. Сондықтан кірме сөздерді ойдан шығарған нұсқада емес, халықтың жалпақ сөйлеу тілі ерекшелігіне қарай бейімдеп, тілдің ішкі табиғатына сай фонетикалық ұстанымға бұрып жазу керек. Әліпбиден өзге тілдің дыбыстарын танытатын әріптерді шығарып қана қоймай, сонымен бірге төл сөзіміз бен шетел сөздерін жазудағы емлені де бір-бірінен алшақ жібермей, өз тіліміздегі дыбыстар тіркесімі мен үндесім заңына сай емле жасау қажет. Бүкіл туысқан түркі халықтарының түркі ортақ латын әліпбиіне көшуі тіліміздің өзара туыстығын одан әрі жақындатып, болашақтағы байланысымызды одан әрі жақсартуға түседі. Сондықтан болашақта басқа да түркі халықтары латын әліпбиіне көшуі арқылы әлемдік кеңістіктегі тіліміздің қолданысын да кеңейте түсуге мүмкіндік болады. Қазіргі таңда қазақ әліпбиі мен жазуы жан-жақты зерттелуімен қатар, жаңа заман талаптарына сай емле ережелері де жетілдіріліп, әліпби құрамы нақтыланып, туысқан түркі халықтарының латын көшіне ілесуге дайын болып қалды. Латын графикасы арқылы таңбаланған қазақ әліпбиі мен жазуы қазақ елін жаңа биіктерге бастайтынына кәміл сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// Егемен Қазақстан газеті. №70 (29051). 12 сәуір, 2017 жыл. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru> 26.04. 2017.
- 2 Жаңғырудың жаңа белесі// Айқын газеті-Айқын.кз. 08.08.2017 ж.
- 3 Латын графикасын негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. / Ред. алқа: Қ.Ш.Хұсайын, Ә.Нсанбаев, К.Н.Бұрханов, С.А.Қасқабасов, М.Қ.Әбусейітова, Н.Қ.Нұрланова, М.Айдаранов, С.Құнанбаева. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 410 б. - 138-139 бб.
- 4 Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. 2-том. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. - 512.- б.
- 5 Күдерінова Қ Қазақ жазуының теориялық негіздері. Екінші басылым. -Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы», 2010. - 380 б.
- 6 Алпатов В. Реформа алфавита: латиница или кириллица // Журнал. «Русский язык», №9, 2004. Режим доступа: https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-02/15.alpru.shtml
- 7 Түркі ортақ латын әліпбиі. <http://www.atalarmirasi.org/19-turki-ortaq-latyn-alipbii>
- 8 Садуақас Н.А.Әліпбидің акут және умлаут нұсқалары туралы //Тілдерді оқыту: izdenis және ädisteme/Тілдерді оқыту: izdenis және ädisteme/Ақтөбе облысының тілдерді дамыту басқармасы, Тілдерді оқыту орталығының ақпараттық-әдістемелік журналы. № 2. 27 маусым. - Ақтөбе, 2020. -100 б. - (6-8 б.).

References:

1. Nazarbaev N.Ä. «Bolaşaqqa bağdar: ruhani jañğyru»// Egemen Qazaqstan gazetі. №70 (29051). 12 säuir, 2017 jyl. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru> 26.04. 2017.
2. Jañğyrudyñ jaña belesi// Aiqyn gazetі-Aikyn.kz. 08.08.2017 j.
3. Latyn grafikasyñ negizindegi qazaq älipbiі: tarihy, tağylymy және bolaşaqy. / Red. alqa: Q.Ş.Hūsaiyn, Ä.Nsanbaev, K.N.Būrhanov, S.A.Qasqabasov, M.Q.Äbuseitova, N.Q.Nūrlanova, M.Aidaranov, S.Qūnanbaeva. - Almaty: «Arys» baspasy, 2007. - 410 b. - 138-139 bb.
4. Qaidar Äbduäli. Ğylymdağy ğūmyr. Maqalalar, baiandamalar jinağy. 2-tom. - Almaty: «Sardar» baspa üii, 2014. - 512.- b.
5. Küderinova Q Qazaq jazuyñyñ teorialyq negizderi. Ekinşi basylym. -Almaty: «Memlekettik tildi damyту ortalyğy», 2010. - 380 b.
6. Alpatov V. Reforma alfavita: latinisa ili kirilisa // Jurnal. «Ruski iazyk», №9, 2004. Rejim dostupa: https://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-02/15.alpru.shtml
7. Tūrki ortaq latyn älipbiі. <http://www.atalarmirasi.org/19-turki-ortaq-latyn-alipbii>
8. Saduaqas N.A.Älipbidiñ akut және umlaut nūsqalary turaly //Tilderdi oqytı: izdenis және ädisteme/Tilderdi oqytı: izdenis және ädisteme/Aqtöbe oblysynyñ tilderdi damyту basqarmasy, Tilderdi oqytı ortalyğynyñ aqparattyq-ädistemelik jurnalı. № 2. 27 mausym. - Aqtöbe, 2020. -100 b. - (6-8 b.).